

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАВОВІЙ НАУЦІ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Серед найактуальніших, але недостатньо висвітлених питань у правовій науці є проблема презумпцій та їх ролі у процесі правозастосування. Термін «презумпція» має латинське походження і в перекладі означає – припущення. В юридичній термінології «презумпція» – це припущення про визнання юридичного факту (обставини) достовірним, поки не буде доведено протилежне.

До 1917 р. розробкою проблем презумпції у праві займались переважно дослідники римського, кримінального права, цивілісти та процесуалісти. Серед них: Д.І. Мейер, Г.Ф. Дормідонтов, Є.В. Васьковський, І.Г. Оршанський, С.А. Муромцев, Б.В. Попов, В.Л. Ісаченко, Ю.С. Гамбаров, Д.Д. Гримм, Л.Є. Владіміров, В. Случевський та ін. У науковців були різні підходи щодо з'ясування сутності презумпції та її значення. Загалом, ученим вдалось з'ясувати важливі теоретичні аспекти цієї правової категорії. Усе це зумовило необхідність дослідження поглядів учених на проблему презумпції у праві, адже без аналізу цих праць, подальші розробки даної категорії у правовій науці будуть неповними.

© *ЛЯШЕНКО Руслана Дмитрівна* – здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Основною метою цієї статті є дослідження стану теоретичної розробки категорії «презумпція» у працях учених-юристів до 1917 р. Це передбачає: аналіз праць, в яких висвітлюються теоретичні аспекти проблеми презумпцій у праві; виокремлення основних підходів щодо аналізу презумпцій у правовій науці; з'ясування ступеня теоретичної розробки проблеми презумпцій у визначений період.

У правових дослідженнях в різні історичні періоди були неоднакові підходи щодо розуміння даної правової категорії. Ще стародавні римські юристи активно використовували презумпцію в арсеналі процесуальних правил для перерозподілу тягаря доказування (*onus probandi*), але спеціальному дослідженню в цей період проблема презумпцій не піддавалась. І.Г. Оршанський зазначав, «що римське право, яке лягло в основу сучасної юриспруденції, ... не дає ніякого визначення поняттю презумпції, хоча з цього питання, як і з інших у цивільному праві, воно дає багатий фактичний матеріал, що полегшує досліднику можливість осягнути сутність предмета»¹.

У Середні віки вчення про презумпції охоплювало всю систему доказів. Презумпції були віднесені до т. зв. «штучних і половинних доказів»². На думку І.Г. Оршанського, ці положення не витримують ніякої критики³.

У період буржуазних революцій погляди на категорію презумпції не змінилися. Ж.П. Марат у праці «План кримінального законодавства» (1780) зазначив, що презумпції не є доказами, але саме вони істотно збільшують силу доказів і змушують обвинуваченого зізнатися⁴. Як стверджує Д.М. Щокін, «у цих судженнях вбачається ототожнення презумпцій і непрямих доказів, що властиво для середньовічного процесу»⁵.

Із середини XIX ст. відбувається усвідомлення помилковості ототожнення презумпцій і непрямих доказів, починається процес сучасного розуміння правових презумпцій, їх місця і ролі у правовому регулюванні. В юридичній літературі виникали суперечки з питань визначення поняття, природи та ролі презумпцій у законодавстві і судовій практиці.

Однією із найвизначніших праць з цієї проблематики стала монографія фахівця у галузі римського та цивільного права Д.І. Мейєра «Про юридичні вимисли та припущення, про приховані та удавані дії» (1854). На думку автора, презумпції – це явища, які є «відхиленнями від нормального порядку»⁶, при цьому вони мають правову природу. Д.І. Мейєр дає визначення цьому явищу: «визнання факту існуючим за імовірності, що він існує, називається припущенням, презумпцією»⁷. У запропонованому визначенні можна вирізнити важливу ознаку презумпції – імовірність. У своєму дослідженні Д.І. Мейєр аналізує презумпції римського та російського права другої половини XIX ст. і доходить висновку, що окремі презумпції російське право того періоду запозичило саме з римського права. Йдеться про презумпції батьківства, знання закону, істинності судового рішення, які не втратили свого значення і тепер. Автор вирізняє два види припущень: шконні (*praesumptiones juris*) та загальні, які юристи називають загальнолюдськими або фактичними (*praesumptiones hominis*). Серед законних припущень він вирізняв безумовні припущення (*praesumptiones juris et de jure*).

І.Ф. Дормідонтов у праці «Класифікація явищ юридичного побуту, що належать до випадків застосування фікцій: юридичні фікції та презумпції» поставив перед собою завдання ґрунтовно і всебічно вивчити одне із найважливіших і найцікавіших питань юриспруденції – питань про вимисли (фікції) і припущення

(презумпції)⁸. Презумпціями автор називає юридичні визначення, із-за яких, можлива, але сумнівна обставина приймається й обговорюється як існуюча та доведена⁹.

На його думку, визначення презумпції, запропоноване Д.І. Мейером, є недосконалим, оскільки він (Мейер) «і не помічає, що це визначення не може застосовуватись до тих припущень, які він називає законними (*praesumptiones juris*), оскільки деякі із наведених ним прикладів останніх не мають нічого спільного з імовірним висновком»¹⁰. Дослідник вперше класифікував презумпції за ознакою імовірності і зазначав «що далеко не всі презумпції вирізняються високою імовірністю і що в деяких випадках їм притаманна, може бути, якраз менша імовірність»¹¹.

На думку Г.Ф. Дормідонтова, метою застосування презумпцій у праві є полегшення доказування певних фактів. Деякі презумпції використовуються з метою утворення нових норм для матеріального регулювання приватних правовідносин, а також задоволення моральних, політичних вимог, вимог доцільності і загально-го блага¹².

Б.В. Попов у праці «Розподіл доказів між сторонами у цивільному процесі» зазначає, що правила розподілу доказів однорідні із законними презумпціями. На думку автора, фактична презумпція є індуктивним правилом, виведеним із маси явищ, що спостерігаються наукою, технікою, мистецтвом і т.д. Він вважав, що «фактичні презумпції вирізняються від законних тим, що одні потрапили у законодавчий кодекс, а інші не потрапили; відповідно одні суддя може не знати або не визнавати, а інші ж зобов'язаний застосовувати щодо відповідних казусів»¹³.

Повторюваність одних і тих самих явищ, одних і тих самих фактів, на думку В.Л. Ісаченка, є основою для утворення законних припущень. Природні припущення (*praesumptiones hominis*) мають таке саме значення, як і припущення умовні (*praesumptiones juris*), – тобто позбавляють того, на користь кого вони існують, від тягара надання інших доказів, але протилежна сторона має право оспарювати ці твердження і доказувати протилежне. На його думку, про ці припущення у законах не згадується жодним словом, не тому що закон їх не визнає, а лише тому, що закони недостатньо розроблені¹⁴.

Є.В. Васильовський у праці «Підручник цивільного процесу» (1914), розділяючи загальноприйняту у той період класифікацію презумпцій на законні і загальнолюдські, вважав, що законними припущеннями (презумпціями) є обов'язкові за законом висновки про доведеність відомих фактів за наявності інших фактів. Загальнолюдські презумпції автор називав фактичними – це висновки, зроблені від наявності одних – відомих фактів, щодо наявності інших фактів, які підлягають доведенню. Прикладами фактичних презумпцій він називав такі: «мовчання – знак згоди»; «безоплатний перехід цінностей від однієї особи до іншої не припускається» тощо. Законні презумпції бувають двох видів: неспростовні, що мають безумовне значення і не можуть бути спростовані та просто юридичні презумпції, які допускають спростування шляхом доказування їх невідповідності існуючій дійсності у тому чи іншому випадку¹⁵.

Під час досліджень окремі автори висловлювали думки, які були протилежними, що призвело до виникнення суперечок з приводу існування неспростовних презумпцій. Д. Грімм у праці «Лекції по догмі римського права» стверджує, що факти, які не можуть бути спростовані, є т. зв. неспростовними презумпціями. Судове рішення, що набрало законної сили припиняє суперечки між сторонами й

унеможлиблює інший розгляд тієї самої справи по суті¹⁶ – саме цей приклад і є, на думку автора, презумпцією, яку не можна спростувати. Ю.С. Гамбаров, аналізуючи презумпції життя та смерті, які є «презумпціями, що допускають доказування протилежного» (спростовні), зазначав, що неспростовних презумпцій у праві не існує, «у цьому випадку ми маємо вже не презумпцію у цьому значенні слова, а скоріше фікцію»¹⁷.

Відомий німецький учений Х. Бургхард висвітлював важливі теоретичні аспекти з цього питання. Зокрема, він зазначав, що припущення – це висновок із доведеного чи визнаного факту про існування факту, який необхідно довести. Уперше було запропоновувати класифікацію презумпцій на спростовні та неспростовні, на матеріальні та процесуальні. Матеріальна презумпція характеризується як припущення щодо можливості існування відомого факту, з наявністю якого пов'язувались відомі наслідки. Якщо ж цей сумнівний, але прийнятий без доведення, факт не виявиться існуючим насправді, то зазначені в законі наслідки не настають. Матеріальні презумпції полягають у тому, що визнання факту існуючим не становить змісту правової норми, але, виходячи з цього визнання, установлюється сама матеріальна правова норма. Процесуальними презумпціями вважаються ті, згідно з якими «визнання якої-небудь обставини існуючою стає змістом правової норми: певна обставина повинна визнаватися суддею істинною без доказів; ця обставина вважається юридично достовірною, чи тому, що законодавцю вона представляється вірогідною, чи тому, що законодавця до цього спонукають інші підстави»¹⁸.

Л.Є. Владіміров у праці «Вчення про кримінальні докази» зазначає, що законне припущення базується на логічній основі, на досвіді, хоча й може допускати винятки. До презумпцій, на думку дослідника, належать лише законні припущення, які є висновками, визнаними законом за правило та обов'язковими при розгляді справ у суді, до того часу, поки не буде доведено протилежне. Законні презумпції поділяються на два класи: спростовні і неспростовні. На його думку, з презумпціями не слід плутати загальних процесуальних максим¹⁹, до яких він відносив правило, що будь-яка особа припускається невинною, поки не буде доведено протилежне²⁰. Отже, автор не відносив до законних припущень презумпцію невинуватості, досить актуальну нині.

Іншої точки зору дотримувався В. Случевський, наполягаючи на необхідності визнання презумпції невинуватості підсудного, адже «прямым результатом прийняття презумпції невинуватості є необхідність тлумачення кожного сумніву на користь підсудного, а також визнання, що на підсудного, як на особу, що припускається до винесення обвинувального вироку невинною, не може бути покладено (як і під час слідства) обов'язок доводити свою невинуватість, сприяти виявленню матеріальної істини»²¹.

Наступним кроком у дослідженні категорії «презумпція у праві» був аналіз окремих видів презумпцій. Г. Дернбург, досліджуючи сімейні правовідносини у римському праві, проаналізував презумпцію Муція, згідно з якою майнові об'єкти, що знаходяться в одного із подружжя, у спірних випадках вважаються власністю чоловіка, поки дружина не надасть доказів приналежності їй цього майна²². В.Г.Федоров у праці «Право спростування дій, завданих боржником у збиток кредиторам» виділяв дві презумпції: право кожної правоздатної особи здійснювати юридичні дії, дозволені законом та презумпцію недобросовісності боржника²³.

Ще одним важливим питанням, яке привертало увагу юристів, було з'ясування необхідності застосування такої категорії, як презумпція та її значення у праві. С. Муромцев пояснює значення презумпцій тим, що суд обгрунтовує свої припущення на життєвому досвіді. Зазвичай, жінки народжують дітей від своїх чоловіків, кредитор повертає боржнику розписку лише тоді, коли боржник заплатив борг тощо. Тому процес доказування став би неможливим, якби від сторін вимагалось доказувати всі факти без винятку²⁴.

Інакше до проблеми презумпцій підійшов В. Спасович, який стверджував що юридичні презумпції – зло, якого варто всіляко уникати. На його думку, закон спирається на припущення лише тоді, коли він не в змозі вирішити питання прямо і природнім шляхом, а мусить розрубати його наздогад і штучно²⁵.

Відомий учений І.Г. Оршанський у статті «Про законні припущення та їх значення», не погоджуючись із критикою В. Спасовича щодо застосування презумпцій, зазначив, що формалістський дух недовіри до презумпцій особливо шкідливо відображається на практиці судів²⁶. Досліджуючи проблему презумпцій у працях західноєвропейських юристів Ендемана, Бургхарда, Фейерлейна та інших, він дійшов висновку, що застосування презумптивного елементу в різних його видах становить надзвичайно прогресивний елемент у кожній системі права, що недовіра до нього у нашому праві служить перешкодою до справедливого вирішення того чи іншого питання і всюди ставить російське право нижче західноєвропейського²⁷.

Отже, дослідивши історію виникнення та розвитку поглядів на проблему презумпцій у правовій науці до 1917 р., слід зазначити, що період активного дослідження даної категорії у правовій науці почався із середини ХІХ ст. Дослідження проблеми презумпцій йшло у таких напрямках: вивчалась природа, історичне коріння такого правового явища як презумпція (Д.І. Мейер, Л.Є. Владіміров та ін.); розроблялись критерії класифікації презумпцій (Д.І. Мейє, Г.Ф. Дормідонтов, Є.В. Васьковський, В.Л. Ісаченко, Х. Бургхард та ін.); аналізувались окремі види презумпцій (Ю.С. Гамбаров, Г. Дєрнбург, В. Случевський та ін.); досліджувались роль та практичне значення презумпцій (С. Муромцев, І. Оршанський та ін.).

Презумпція є видом індуктивного умовиводу, і саме повторюваність одних і тих самих явищ та фактів є основою для утворення презумпції. Усі вчені підтримували запропоновану Д.І. Мейєром класифікацію презумпцій на загальноюлюдські (фактичні) та законні (юридичні). Серед законних презумпцій виокремили: умовні (спростовні) та безумовні (неспростовні). Але не всі вчені у той період визнавали існування у праві неспростовних презумпцій, зокрема Ю.С. Гамбаров вважав їх фікціями. Кроком вперед у правовій науці того часу була запропонована Бургхардом класифікація презумпцій на матеріальні та процесуальні. Роль презумпцій полягала у тому, що суд визначав, яка сторона буде доводити ті чи інші факти. Не всі підтримували необхідність застосування презумпцій у праві, проте більшість учених визнавали їх значущість. Як зазначав І. Оршанський, «наше право не може обійтись без застосування презумптивного елементу в різних його видах»²⁸.

Отже, представниками різних галузей юридичних наук було зроблено значний внесок у дослідження категорії «презумпція у праві». З'ясовано сутність презумпції, запропоновано класифікацію презумпцій у правовій науці та визначено роль презумпції у процесі правового регулювання. Водночас, вченим так і не вдалось дати чіткого та повного визначення поняття презумпції, яке б відображало його юридичну природу та значення у праві. Залишились невизначеними такі

проблемні питання, як невизнання неспростовних презумпцій, їх отождолення з фікціями тощо. Поза увагою вчених також залишались питання дослідження шляхів утворення презумпцій, відмежування категорії «презумпція» від категорії «фікція», класифікація презумпцій відповідно до галузей права та ряд інших питань, що мають важливе теоретичне і практичне значення, вимагають більш глибоких загальнотеоретичних досліджень.

1. *Оршанский И.* О законных предположениях и их значении // Журнал гражданского и уголовного права. Кн. 4. – 1874. – С. 3–4. 2. Там само. – С. 5. 3. Там само. – С. 4. 4. *Марат Ж.П.* План уголовного законодательства. Перевод с французского / Под ред.: А.А. Герцензона (Предисл.); Пер.: Н.С. Лапшина. – М., 1951. – С. 134. 5. *Щекин Д.М.* Юридические презумпции в налоговом праве: Учеб. пособ. / Под ред. С.Г. Пепеляева – М., 2002. – С. 10. 6. *Мейер Д.И.* О юридических вымыслах и предположениях, скрытых и притворных действиях. – Казань, 1854 / Избранные произведения по гражданскому праву. – М., 2003. – С. 54. 7. Там само. – С. 98. 8. *Васьковский Е., Дормидонтов Г.* Юридические фикции и презумпции. 1. Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций [Рецензия] // Журнал Министерства юстиции. – 1895 – № 9. – С. 143–144. 9. *Васьковский Е.* Цит. праця. – С. 145. 10. *Юдельсон К.С.* Проблема доказывания в советском гражданском процессе. – М., 1951. – С. 250. 11. Там само. – С. 265. 12. *Нахова Е.А.* Роль презумпции и фикций в распределении обязанностей по доказыванию: Дисс. канд. юрид. наук / Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2004. – С. 34. 13. *Попов Б.В.* Распределение доказательств между сторонами в гражданском процессе: критико-догматическое исследование. – Х., 1905. – С. 7. 14. *Исаченко В.Л.* Русское гражданское судопроизводство. Практическое руководство для студентов и начинающих юристов. Т. I. Судопроизводство исковое. – 3-е изд., доп. – СПб., 1910. – С. 316. 15. *Васьковский Е.В.* Учебник гражданского процесса / Под ред. и с предисловием В. А. Томсинова. – М., 2003. – С. 242. 16. *Гримм Д.Д.* Лекции по догме Римского права: пособие для слушателей. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб., 1910. – С. 153. 17. *Гамбаров Ю.С.* Курс гражданского права. Т. I. Часть общая. – СПб., 1911. – С. 471. 18. *Burckhard H.* Die civilistische Präsumentien. – Weimar: I andes-Industrie-Comptoir, 1866. – S. 167–169. 19. Максими – це загальні положення, що становлять основні принципи кримінального процесу (Див. *Владимиров Л.Е.* Учение об уголовных доказательствах. Части Общая и особенная. – 3-е изд., измененное и законченное. – СПб., 1910. – С. 373). 20. *Владимиров Л.Е.* Цит. работа. – С. 372–373. 21. *Случевский В.* Учебник русского уголовного процесса. Судостройство – Судопроизводство. – 2-е изд., переделанное и доп. – СПб., 1895. – С. 74. 22. *Дернбург Г.* Пандекты. Семейственное и наследственное право. Т. III. – Петроград, 1911. – С. 28. 23. *Федоров В.Г.* Право опровержения действий, совершаемых должником в ущерб кредиторам: к вопросу о законодательных мерах борьбы с неплатежем и фиктивными банкротствами. – СПб., 1913. – С. 44–45. 24. *Муромцев С.* Гражданское право Древнего Рима. Лекции. – М., 1883. – С. 551. 25. *Спасович В.* Обзор решений гражданского кассационного департамента правительствующего сената, по вопросам гражданского и торгового права, за вторую половину 1871 г. и первую половину 1872 г. // Журнал гражданского и уголовного права. Кн. 2. – 1873. – Март. – С. 177. 26. *Оршанский И.* О законных предположениях и их значении // Журнал гражданского и уголовного права. Кн. 5. – 1874. – С. 71. 27. Там само. – С. 64. 28. Там само. – С. 71.